

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.078>

“OSHIQ NAJAB” DOSTONIDAGI OBRAZLAR VA MOTIVLARNING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti,
Turkman tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)*

jepbarovasayat@gmail.com

+99893 369 74 87

Annotatsiya. Bu maqolada “Oshiq Najab” dostoni orqali Sharq xalqlarida baxshichilik maktabida tarbiyalangan soz san’ati vakillarining mahorat maktabi, ularning davom ettirilishi haqidagi voqealar bilan tanishamiz. Dostonda bu, ayniqsa, Oshiq Oyning pir obrazida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Oshiq Oyning obrazi musiqa san’atining ustozı sifatida yaratilib, uning obrazida sehrli kuch aks etgan. Shuning uchun Oshiq Oyning pir obrazi mifologik tasvirlashdan ma’lum darajada badiiy obraz tomonga siljigan. Dostonda epizodlar tush motivlari orqali keng yoritilish masalalari muhokama qilinadi va xususiyatlari aniqlanadi.

Tayanch so‘zlar: doston, versiya, baxshi, soz, syujet, kompozitsiya, epizod, mifologiya, obraz, motiv, xarakter, variant, afsona, folklor.

Xalqimizga qadimdan ma’lum bo‘lgan baxshichilik san’ati va uning vazifalari, an’alarini tipik xarakterda jamlab ko‘rsatadigan “Oshiq Najab” dostoni orqali Sharq xalqlarida baxshichilik maktabida tarbiyalangan soz san’ati vakillarining mahorat maktabi, ularning davom ettirilishi haqidagi voqealar bilan tanishamiz. Dostonda bu, ayniqsa, Oshiq Oyning pir obrazida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu obrazning doston syujetiga kiritilishining asosiy sabablaridan biri sifatida turkman olimi S.Gutliyeva o‘zining tadqiqotida quyidagi fikrlarni o‘rtaga qo‘yadi: “Oshiq oyning hukmron jamiyat tartibidan, ixtiyoridan tashqaridagi vaziyatda harakat qilishi bilan iste’dodning, ilohiyatning tushida, behush holatda birdan qalbgı quyilishi, sir ochish haqidagi Yaqin Sharqda davom etib kelgan konsepsiyalar, e’tiqod-qarashlar xalqning haqiqiy san’at ustasi, uning ijtimoiy mohiyati haqidagi o‘y-xayollari, idealini ochib ko‘rsatishning alohida usuli sifatida syujetga kiritilgan”¹.

Dostonda Oshiq Oyning pir obrazi musiqa san’atining ustozı sifatida yaratilib, uning obrazida magik kuch aks etgan. Shuning uchun Ochiq Oyning obrazi “mifologik tasvirlashdan ma’lum darajada badiiy obraz tomonga siljigan”².

¹ Гутлыева С. «Нежеп оглан» дессаны. – Чаржев, 1990. – Б. 6.

² Ошиқ Нажаб (достон) / Ошиқнома: Хоразм достонлари. Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Н.Матниёзова, Н.Раимова. – Урганч, 2009. – Б.7.

Shuning uchun, badiiy obraz haqida fikr yuritgan tadqiqotchi N.Sabirova³ “Voqealarni badiiy obrazlarda aks ettirish shakli, ya’ni, badiiy tafakkur paydo bo‘lganidan so‘ng, u endi badiiy obrazni hech narsa yo‘q joyda yuzaga chiqarmaydi, balki o‘ziga qadar insoniyat tajribasida paydo bo‘lgan mifologik qarashlarni bayon etuvchi mifik subyektlar atrofida yaratadi”⁴ - deb, badiiy obrazni yaratishda mifologik tushunchalarning katta ahamiyati borligini belgilaydi.

Shuningdek, “Oshiq Najab” dostonida ham Oshiq Oyning pir obrazi ramz sifatida yaratiladi. Ya’ni u demanolog obraz bo‘lib, xalqning ongida, badiiy ijodida musiqa san’atining ustoz, shuning bilan birga Oshiq Oyning juda aqlli, o‘qimishli, yaxshilikka yetaklaydigan, qiynalgan odamlarga yordam beradigan odam sifatida aks ettirilgan. Pir so‘zining o‘zi fors tilidan “pi:r, pi:ra:n” olingan bo‘lib, yoshi ulug‘, so‘fiylarning boshlig‘i, yetuk inson⁵ deb tushunilgan.

Dostonda keltirilishiga ko‘ra Oshiq oyning piri o‘z shogirdlariga musiqa san’atini yaxshi o‘rgatib, ularning el-xalqqa, Vatanga fidoyi insonlar bo‘lib yetishishlariga tilakdosh bo‘ladi. Shu bois, u baxshilarning soz san’atini faqat o‘zlarining foydasi, manfaati uchun foydalanmaslik kerakligini alohida ta’kidlaydi. Bu epizodlar dostonida Oshiq Oyning piri va Albent, Navro‘z baxshilar orasidagi voqealarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu epizodlar dostonning turkiy xalqlar ya’ni, o‘zbek, turkman va qoraqalpoq versiyalarida ham ko‘zga tashlanadi. Shuning uchun mashhur olim Q.Maqsatov “Oshiq Najab”⁶ dostonining qoraqalpoqcha Qarajon baxshi variantining Oshiq Oydin nomli ustozning Albent, Navro‘z, Genjemurat, Azben kabi shogirdlarni tayyorlagani haqida aytib o‘tadi. Dostonning qoraqalpoqcha Qarajon baxshi variantida voqealar Oshiq Oyning pir haqida bayon qilish bilan boshlanadi. Ya’ni:

“Avval Odam ato bunyod bo‘lganda Oshiq Oyning ulug‘ pir degan dunyoga keldi. Oshiq Oyding mayxonasida sozanda, go‘yanda, ko‘kragi kuy taniydigan uch yuzdan ortiq shogirdi bor edi”⁷

O‘zbek versiyasida ham shunday baxshilar bilan bog‘liq epizodlarda Oshiq Oyning obrazi keng yoritilgan. Masalan, o‘zbek versiyasida Oshiq Oyning pir ilohiy bir qudratga ega bo‘lgan inson sifatida ko‘rinadi. U o‘z shogirdlarini tarbiyalab, oq fotihasini bergandan keyin, baxshi shogirdlarning maqsadlari amalga oshadi. Oshiq oyning piring shogirdlari oddiy xalq vakillari bo‘lgan. Shunday baxshi shogirdlarning biri Najab aqlli, o‘z ishini o‘ylab amalga oshiradigan qahramonlardan hisoblanadi. Najabning baxshi-sozanda bo‘lishiga sabab bo‘lgan asosiy narsa, bu jamiyatdagi tengsizlik, odamlarning bir-biriga bo‘lgan hurmatsizligi sabab bo‘ladi. Ya’ni, Najabning o‘gay otasi Albentning manmanligi, unga bergan azob-uqubatlari Najabning o‘z oldiga baxshi-sozanda bo‘lishi haqidagi maqsadini yuzaga keltiradi. Shuningdek, Najabning yaxshilik uchun kurashish kerakligi haqidagi g‘oyalarini paydo qiladi. Masalan, bu epizodlar dostonning uch xalq versiyasida: Turkmancha versiyasida:

³ Собирова Н. Хоразм ошик туркуми дostonлари сюжети, етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2003.

⁴ Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – Б.13.

⁵ Мереев А., Ахаллы С. Туркмен классыкы эдебиятының сөзлиги. – Ашхабад: Түркменистан, 1988. – Б.298.

⁶ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызекы дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996. – Б.295.

⁷ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык. 27-42-томлар. – Нөкис: Илим, 2011. – Б.279.

«Арадан бирнэче вагт гечди. Баякы еди айлык Нежеп еди яшады, гүнлерде бир гүн аталығы Элбент багшы оны молла берди. Оны Элбент молла элтип берсе, гүнортана галман гачып гелйэр. Гүнортан элтип гелсе, пейшине галман гачып гелйэр. Шондан соң Элбент:

-Эй, бидөвлет оглан! Сен окап казы боласың ёк, сакидың-а башымдан совулдф, шу гүн шу йорга ядап гелди, гүн батан соң, йорганың от-иймини берип, пәкизе бежерип, аркалап гоявери, оглум – дийип табшырып, нирәдир бир ере гитди.

«Ажап боляр, ата» дийип, галыберди оглан. Оглан ашык ойнады, чилик ойнады, энесиниң гойнуна гирип, укыны урды, эртир туруп, ене ойнама башлады.

Хабары кимден ал, Элбент багшыдан ал. Ол эртеси гиден еринден гайдып гелсе, ёрга середен киши болмандыр, ёрганың ичи ач, илмек ялы болупдыр. Гөрсе, Нежеп оглан ойнап йөр.

Элбент: «Эй, Нежеп жан, оглум, бәри гел!» дийип, оны янына чагырды. Нежеп жан йувруп гелди. «Эй, Нежеп, оглум, шу йорганы бири бир яна мүнүп гелдими, я болмаса-да өзумиң гоюп гидишимми?» дийди. Нежеп жан ялан сөзлемәниң угруны тапман: «Эй, ата, мен хемише йорга бакярмыдым, өз гоюп гиденжигиндир» дийди.

-Эй, бидөвлет оглан, мениң өзүмден өнен перзент боланыңда бейле этмездиң – дийди, огланың якасындан тутуп, хер янагына бир шапбат урды. Огланың гөзүнден ялпылдап от чыкды. Оглан зордан өзүни энесиниң янына гачып атды.

- Эй, бидөвлет оглан, сен энени арка тутунар бодуңмы? – дийип, Элбент багшы элине илен бир тал чыбык билен огланың ягырнысының үстүне икисини салды. Оглан сычрап-сычрап бөкди»⁸.

O‘zbekcha versiyasida:

“Emdi xabarni yetti oylikda kelgan Najab o‘g‘londin eshiting. Oradin bir necha muddat kechdi, etti oylik Najab etti yoshga kirdi. Ani mullog‘a berdilar. Ammo bul bolaning maktabga ixlosi bo‘lmadi. Saboqni tashlab qochib kela berdi. SHunda Albant:

- Ey bedavlat o‘g‘lon, men seni maktabga berib, farzimni sovdim, emdi sen yo‘rg‘aning emini berib, pokizalab, boqib yuraber, o‘g‘lim deyib, o‘zi bir yumush birla badar ketdi.
- Ajab bo‘lar ota, deyib Najab otga qaramay oshiq o‘ynadi, chullik o‘ynadi, yotib uxladi, erta turib yana o‘yinga mashg‘ul bo‘ldi.
- Ammo Albant qaytib kelsa, yo‘rg‘a och, o‘lar holatda, Najab o‘yin bilan mashg‘ul. Albant bul ahvolni qo‘rib:
- Ey Najabjon bari kel, men ketgandin so‘ng yo‘rg‘aga em berdingmi, deb so‘radi.
- Ey ota, men qachon yo‘rga boqqan edim, shu ketganingizdin beri turishi turish, dedi Najab.
- Ey bedavlat o‘lon, sen mening belimdan do‘ragan farzand bo‘lsang bunday qilmas erding, deb Albant Najabning har yuziga bir shapaloq urdi. Najabning ko‘zidan o‘t chiqdi. Ul o‘g‘lon onasining yoniga yig‘lab bordi. Onasiga qarab:
- Ey ona, shu baxshi mening chin otamdurmi yo yolg‘onmu, dedi.

⁸ Нежеп оглан (дессан). – Ашгабат: Түркменистан, 1977. – Б.24.

- Magaram chin otang bo‘lsa, seni shunday ahvolg‘a solur erdimu, dedi onasi.⁹.

Ushbu epizodlar dostonning qoraqalpoqcha versiyasida biroz boshqacha ko‘rinishda tasvirlanadi, ya’ni, Najab bilan otalig‘i Albent o‘rtasidagi otga yem berish motivlari bu versiyada bayon etilmagan. Faqatgina Najabning Oshiq Oyda shogird tushishni xohlashi haqidagi epizodlar aks etgan:

“Endigi sózdi kimnen esitesiz, baladan esitesiz.

Nájep uǵlan úshke shıqtı, úshTEN tórtke shıqtı, tórtten beske shıqtı, besten altıǵa shıqtı, altıdan jetige juwermek bolıp shıqtı. Endigi sózdi jeti jasar Nájep uǵlannan esitesiz:

- Ày, ata, men ǵoy erjetken bala boldım, meni hám keyniñe ertseñ, xanǵa barsam, salem bersem, jetimshilik bashımnan ketip, erterek erjeter edim, - dedi.
- Sonda atası:
- Ày, Nájep uǵlan, jeti jasında qılıp turǵan isiñ mınaw, on segiz yashiña shıqqanda bashıma tayaq kóterip, basımdı parra-para qılatuǵın túriñ bar, - dep, Nájep uǵlannıñ hár jaǵına on segiz shappat urdı.

- Bárekella, tuwǵan shesheden, ógey ákeden on segiz shappat jengenshe, Ashıq Aydın degen bir pir bar, deydi. Túsimde kórmesem, oñımda kórgenim joq. Soǵan barsam, esiginen kirsem, xızmetin etsem, muxalles, suxalles degen namaların úyretse, jegen on segiz shappatımdı qırıq segiz qılıp almasam Nájep atım qurısın, - dep, kishkene duwtarın qoltıǵına qısıp, sharq urıp bádar ketti”¹⁰.

Darhaqiqat, dostonning uch xalq versiyasida ham Najabning Oshiq Oyning piriga shogird bo‘lish epizodlari tasvirlanadi. Dostondagi voqealardan ko‘rinib turganidek Najab o‘g‘lon Oshiq Oyning piriga yetti yil xizmat etadi va baxshi-sozanda sirlarini chuqur o‘rganadi. Shu bilan birga, Ochiq Oyning piridan turmushda yashash sharoiti, insonparvarlik, bag‘rikenglik, insonparvarlik, el-xalqni sevib, xizmat qilish, yaxshilik va yomonlik kabi fazilatlarni ham o‘rganadi. Najab o‘z uyiga qaytarda ustoz Oshiq Oyning piridan oq fотиha olib, uning aytganlariga amal qiladi. Bu epizodlar dostonida tush motivlari orqali keng yoritilgan. “Oshiq Najab” dostonida tush motivlarining qo‘llanilishi voqeaning rivojlanishi uchun asos bo‘lishi ko‘zga tashlanadi. O‘zbek ertaklarida tush motivlari haqida olim J.Eshonqulovning¹¹ “O‘zbek folklorida tush va uning badiiy talqini” (Toshkent, 2010) nomli doktorlik dissertatsiyasida yaxshi ma’lumotlar keltirilgan. Olim o‘z dissertatsiyasida xalq ertaklarida tush motivlarining qo‘llanilishini tasniflaydi va qahramonning tushiga kirgan biror g‘ayritabiiy kuch yoki qo‘llab-quvvatlovchi ruh unga xavf-xatardan qutulish yo‘lini o‘rgatadi, odatda, tushga kirgan g‘oyib odam qahramonga kerakli ma’lumot, yo‘l-yo‘riq va sirlarni aytadi, voqeani tush sifatida bayon etish”¹² - deb, tushning bayonini keltiradi. “Oshiq Najab” dostonida Najab uyquga ketib, tushida

⁹ Ошиқ Нажаб (достон) / Ошиқнома: Хоразм достонлари. Нашрга тайёрловчилар С.Рўзимбоев, Х.Рўзимбоев, Н.Матниёзова, Н.Раимова. – Урганч, 2009. – Б.80.

¹⁰ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-42-томлар. – Нөкис: Илим, 2011. – Б.279.

¹¹ Жаббор Эшонкул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Тошкент, 2010. www.ijod.uz/adabiyotshunoslik

¹² Жаббор Эшонкул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. –Тошкент: Фан, 2011.

qirq chiltanlar va Oshiq Oyning Pir qo‘lidan sharob ichadi. Bu sharob sehrli kuchga ega bo‘lib, Najabning baxshichilik san‘atini chuqur egallashga ruhiy kuch bag‘ishlaydi.

Shuning uchun dostonida avliyolar, pirlarning Najabning tushiga kirishi orqali g‘oyib sirlarga erishishi keng tasvirlangan. Dostonida tush motivining o‘ziga xos tarzda bayon etilishi demonologik obrazlarning aks etishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ya’ni, boshqa xalq dostonlarida qahramonlar tush ko‘rganda, tushida unga qirq chiltanlar, eranlar fotiha beradi, biroq, “Najab o‘g‘lon” dostonida bosh qahramon Najabning tushida qirq chiltanlar bilan birga yana o‘z ustoz Oshiq Oyning ham unga fotiha beradi. Natijada, personaj demonolog qahramonlarning soni qirq bir bo‘ladi. Shuning uchun, Najab boshqa dostonlardagi shunday qahramonlar bilan solishtirganda bir qadam yuqori sanaladi. Ya’ni, qirq bir kosa sharob ichgan Najab soz san‘atining yetuk bo‘lib yetishadi. Shu o‘rinda yana ta’kidlab o‘tishimiz kerak, dostonida an’anaviy sirli raqamlar ham alohida o‘rin egallaydi. Dostonida shu qirq bir sonining qo‘llanilishi bilan personajlarning miqdori belgilangan. Masalan, yuqorida ham ta’kidlaganimizdek, dostonida qirq chilton obrazi qatnashadi va ular bilan bog‘liq diniy tushunchalarda saqlanib qolgan magik kuchning sirlari ochiladi, ya’ni, eronlar, chiltanlarning odamni ruhiy jihatdan qo‘llab quvvatlab, uning kelajakka bo‘lgan ishonchini oshiradi, rivojlantiradi. Qahramonga shunday mifologik-afsonaviy kuchga ega bo‘lgan chiltanlarga, eronlarga fotiha berish an‘anasi Sharq folklorida keng tarqalgan. Ular folklor orqali yozma adabiyotga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan.

Umuman olganda, turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek, turkman va qoraqalpoq xalqlari orasida keng tarqalgan “Oshiq Najab” dostonida xalqning soz san‘atiga katta qiziqish bilan qarab, uni magik qudrat sifatida baholaganligi badiiy bayon etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гутлыева С. Нежеп-оглан дессаны. Чэржев, 1990.
2. Ошиқнома. Урганч, 2009.
3. Собирова Н. Хоразм ошиқ туркуми дostonлари сюжети, етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2003.
4. Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981.
5. Мередов А., Ахаллы С. Туркмен классыкы эдебиятының сөзлиги. – Ашхабад: Түркменистан, 1988.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-42-томлар. – Нөкис: Илим, 2011.
8. Нежеп оглан (дессан). – Ашгабат: Түркменистан, 1977.
9. Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Тошкент, 2010.
10. Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Тошкент: Фан, 2011.